

NOUL TURN BABEL
sau
DE LA HOMO SAPIENS LA HOMO HYPERTEXTUS
(DIGITALIS, LINKUS)

Elena UNGUREANU

*Institutul de Filologie,
Institutul de Dezvoltare a Societății Informaționale,
Academia de Științe a Moldovei*

Homo hypertextus is a homo technologicus-linguisticus (digitalis, virtualis, informaticus, cyberneticus, numericus etc.), representing the (biological) man in front of the computer, navigating the virtual (electronic) web through the hypertext featured with links. This new species of hominids speaks less and less, but increasingly clicks on hyper-signs and hyper-symbols, it rather sees (displays) the text than reads it, gets informed from many sources and communicates through various channels and codes. Its world is based on a new kind of culture – digital – which is shaped by web and network-derived products. The thinking of homo hypertextus has become very fast, multilayered and interactive, but at the same time, chaotic, often confused because of the excessive flow of information, a blending of values and identities, plagiarism and creation alike.

Cuvinte-cheie: homo sapiens, homo hypertextus, homo digitalis, homo linkus.

Internetul este tehnologie plus formă de comunicare. Dacă tehnologia e obiectul de studiu al științelor exacte, atunci forma de comunicare a fost dintotdeauna a științelor socioumane. Cea mai importantă modificare pe care a adus-o epoca tehnologiilor informaționale (în special, Internetul) e cea produsă la nivelul lecturii, scrisului și comunicării, componente care se produc prioritar prin intermediul textului/discursului. În noul lor format – electronic – acestea suportă transformări și inovări substanțiale, pe care tânăra generație le însușește în ritmuri rapide din mers, iar cea mai în vârstă le acceptă cu oarecare reticență. Studiarea lor însă a devenit o stringență pentru specialiștii din domeniul umanoarelor, nu doar pentru reprezentanții științelor exacte.

*Calculatorul conectat la Internet este unealta agentului **manipulator de semne din societatea comunicațională** (subl. ne aparțin), cum au fost rigla de calcul, desenul tehnic și strungul pentru omul erei industriale (Mihalache 2001: 8).*

Așa cum cinematograful a evoluat rapid de la tehnică la o estetică, așa cum televiziunea și-a schimbat condiția din instrument de informare într-unul de manipulare, informatica a făcut și ea, de curând, saltul de la industrie la cultură, de la tehnologie la ideologie. (...) apariția infosferei prin cablarea calculatoarelor va face să apară mutații atât de importante încât lumea va avea foarte curând nevoie de noi concepte și reprezentări pentru a putea fi înțeleasă și condusă (Mihalache 2001: 6-7).

Deși unii specialiști văd diferențe clare între hypertext și cybertext (a se vedea, de exemplu, (Boisvert on-line), unde se afirmă: „Hypertextul este mort. Cybertextul l-a ucis.”), alții le identifică. La viteza cu care noii termeni se impun, suntem tentați, în această fază a cercetărilor, să le considerăm mai mult sau mai puțin sinonime.

Limbajul, intrat de câteva decenii într-un nou spațiu – cel electronic (digital) – tinde să devină tot mai mult limbaj virtual, marcat de caracteristici distincte de ale limbajului natural. „Virtual” e termenul care reclamă el însuși redefinire. Semiotica modernă atrage în câmpul ei investigațional tot mai multe domenii: unul dintre ele ar fi cyberspațiul, adică noul spațiu virtual, care a devenit un loc unde comunitatea vorbitoare și scriitoare de texte online și-a găsit refugiu (social, economic, didactic, cultural) de câteva decenii încoace. Și în acest nou spațiu, textul a rămas semnul cel mai important cu ajutorul căruia vorbitorii comunică și se înțeleg (a se vedea Jaštal on-line).

Știința lingvistică și știința literară a Internetului iau în discuție absolut toate aspectele științelor socioumane tradiționale, diferența constând în trăsăturile limbajului mediat de computer, la care se vor adăuga, bineînțeles, aspecte noi, generate de impactul tehnologiilor computaționale asupra limbajului și gândirii postmoderne. Subiecte precum hypertextul ca formă prioritară de prezentare a scriiturii în format electronic, unitățile minimale ale hypertextului, analogele precomputaționale ale hypertextului, „metaforele” hypertextului și ale Internetului (iconiță, fereastră, redactor, corector, mouse, rețea textuală, virusii textuali...), limbajul html, tagurile, referințele, linkurile, discursul computațional, procesele neologice în sfera internautică, jargonul computațional, modalitățile de adaptare a termenilor informatici în diferite limbi, ortografia Internetului, antiortografia, lexicalizarea și gramaticalizarea cuvintelor „deformate”, extinderea funcțiilor semnelor de punctuație, funcțiile semiolingvistice ale reclamei pe Internet, reclama virusată, banerul (posterul) ca tip de comunicare scrisă, corelația componentelor verbal, paraverbal și nonverbal), dicționarele electronice (de tip DEX on-line), enciclopediile multiautor – enciclopediile electronice (de tip Wikipedia, exprimând „gândirea

colectivă” a epocii), discursul poetic în Internet, jocul de-a literatura, literatura internautică, cyberliteratura, blogurile, chaturile, blogurile și forumurile ca genuri ale comunicării în rețea, limbajul messenger, e-mailul, muzeele virtuale, textul științific și textul didactic în Internet, proiectele virtuale de cercetare, comunicarea virtuală interpersonală pe net, mijloace de dialogizare, exprimarea acceptului și a negației prin aceste mijloace de comunicare, designul lingvistic al paginilor web, lingvistica gender, comportamentul lingvistic pe internet, limbajul de socializare, formarea gustului pentru limbajul virtual și literatura virtuală, etc. – toate se bazează pe conceptul de TEXT. În formatul hyper l-a arătat cu prioritate Internetul.

Intertextul și hypertextul – reprezintă la ora actuală noțiuni interdisciplinare de o importanță covârșitoare atât în teoriile moderne ale textului, cât și în studiul tehnologiilor informaționale, al căror instrument de lucru – Internetul – oferă atât **materialul ilustrativ, lingvistic** (limbajul Internetului este *textul*, care este, la rândul său, un macrosemn, deci un sistem semiotic, noțiune fundamentală a științelor umane, în primul rând), cât și **mijlocul de cercetare** a acestor concepte. Ambele concepte definesc LEGĂTURA, RELAȚIA, LINKUL dintre unitățile comunicative în spațiul real și în cel virtual. Internetul este mecanismul, mașinăria care a permis vizualizarea cea mai reușită a acestor interrelații. Tematica în cauză este modernă și beneficiază de cele mai noi abordări în străinătate, iar posibilitatea documentării îl oferă chiar accesul la rețeaua Internet. Disocierea celor două noțiuni va permite elaborarea unor direcții noi de cercetare în știința limbii, cum ar fi teoria intertextului lingvistic, hypertextul electronic, hypertextualitate și www, analiza sistemelor și rețelelor hypertextuale din perspectivă lingvistică etc., care vor prezenta un interes sporit nu doar pentru specialiștii în domeniul științelor socioumane, dar și pentru cei din științele exacte.

În triada **text – intertext – hypertext**, tot textul rămâne conceptul fundamental, care, după Mihail Bahtin, este sursa esențială a disciplinelor umaniste. Dacă, din perspectivă poststructuralistă (a generației textualiste/tel-queliste), „orice text este un intertext” (Barthes, Kristeva, Derrida), adică orice text este făcut din texte anterioare, continuând, am putea afirma că orice text postat pe net în format HTML se transformă în hypertext. Barthes spunea că intertextul este un câmp general de formule anonime, cu origine arareori reperabilă, de o multitudine de citări inconștiente sau automate, făcute fără a se mai indica ghilimelele. Așa cum, datorită conceptului de *intertext* a fost mai bine descris conceptul de *text*, tot așa, datorită intertextului poate fi înțeleasă mai adecvat noțiunea de hypertext.

Dacă intertextualitatea e cea care transformă (distruge, distribuie, destructurează, reconfigurează, recompune) o multitudine de hipotexte (texte anterioare, de la care se revendică – nu întotdeauna sau nu obligatoriu de sorginte literară sau marcate estetic), atunci hypertextualitatea e cea care vizualizează „potopul” de texte legate între ele. Locul unde intertextualitatea reușește să se manifeste cel mai pregnant e Internetul, în spațiul său web. Iar locul unde hyperlinkul „se deschide”, face legătura cu alte texte și, mai nou, hypertexte – se

nasc noile semnificații, la intersecția între axa paradigmatică (a selecției) și cea sintagmatică (a combinației) și în jocul diferențial al semnificațiilor. Noutatea absolută pe care o oferă webul este chiar *hyperlinkul* – un semn nou, intra-, inter- și extratextual (făcând parte din textul și peritextul textului online conectate direct cu alte texte din același spațiu). Semne noi ale spațiului virtual sunt și siglele, iconurile, imaginile de format mic, care sunt un amestec de text cu imagine. Totul devine hypertext: cartea de la origini până în prezent, care progresiv se digitalizează, învățământul, știința, artele (pictura, sculptura, muzica, dansul); dicționarele și enciclopediile; constituția sau actul juridic; curriculumul disciplinar; bucătăria cu cartea de bucate și rețeta culinară; medicina cu rețeta medicală; moda, designul și arhitectura; economia, finanțele și moneda; sportul și sporturile... Omenirea se reinventează hypertextual la nesfârșit.

În acest sens, nu în zadar am recurs la mitul biblic: „Turnul Babel. Încâlcirea limbilor și împrăștierea popoarelor” (capitolul 11 din *Geneza*): Babel era primul oraș construit după Potop, oraș unde întreaga omenire era unită, toți oamenii vorbind o singură limbă. Oamenii au hotărât ca orașul lor să aibă un turn atât de mare încât vârful său „să ajungă la cer.” Însă Turnul Babel nu era construit pentru a aduce slavă lui Dumnezeu, ci pentru a aduce faima constructorilor lui. Văzând că oamenii păcătuiau împotriva lui, Dumnezeu le-a încurcat limbile și a împrăștiat oamenii pe tot Pământul. Este greu de spus dacă prezentul și viitorul Internetului nu este chiar această mare problemă dintotdeauna a Turnului Babel. Într-un sfârșit, probabil, toate limbile limbii se vor regăsi pe Internet, iar traducerile se vor face dacă nu instantaneu, totuși extrem de rapid și din ce în ce mai calitativ. Vom fi dependenți de tehnologiile informaționale, dar tot ele vor facilita cunoașterea și comunicarea în ritmuri pe care omenirea nu le-a cunoscut până acum. O lume întreagă deja s-a îndreptat către o nouă cultura – cultura virtuală, cultura Internetului. „*Homo sapiens* este înainte de toate un *Homo loquens*” (vorbitor!) afirmă Cécile Lestienne (Pascal 2010: 12). De-a lungul epocilor, omul a fost de toate – înainte de a fi vorbitor, *homo sapiens* a putut să devină numai fiind *homo linguisticus* (Cimpoi 2002: on-line). Acest nou *homo significans* (Foucault 1987: on-line) poartă numele de *homo tehnologicus*, iar de când cu Internetul, se transformă tot mai mult în *homo informaticus*. Informația este tot mai concentrată, tot mai granulară, încifrată, simbolică, abreviată. Un mod prioritar de a se informa a ajuns să îl joace *hyperlinkul*. Omul însuși, în evoluția sa, a ajuns să fie *homo (hyper)linkus*. Linkul a ajuns să fie un nou rost (Ungureanu 2012), motorul hypertextului.

Așadar, fiecare disciplină a avut și are ambiția de a-și crea și câte un homo al său: *homo amans*, *homo oeconomicus*, *homo ecologicus*, *homo faber*, *homo ludens* [Малинецкий 1998; Huizinga 2007], *homo sociologicus*, *homo loquens*, *homo politicus*, *homo religiosus*, *homo sapiens* (înțelept) etc. Lista este destul de lungă, dar deschisă (o trecere în revistă a „speciilor umane” a se vedea pe Wikipedia, la adresa (List of alternative: on-line)

http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_alternative_names_for_the_human_species):

Name	Translation	Notes
<i>Homo amans</i>	"loving man", "loving people"	man as a loving agent; Humberto Maturana 2008
<i>Homo oeconomicus</i>	"economic man"	man as a rational and self-interested agent.
<i>Homo Ecologicus</i>	"Ecological Man"	A new ecological consciousness for humanity, part of modern environmentalism.
<i>Homo faber</i>	"toolmaker man" "fabricator man" "worker man"	Benjamin Franklin, Karl Marx, Kenneth Oakley 1949, Max Frisch 1957, Hannah Arendt. ^[2]
<i>Homo generosus</i>	"generous man"	suggested by popular science writer Tor Nørretranders in his book <i>Generous Man</i> on evolutionary theory and sociobiology.
<i>Homo adorans</i>	"worshipping man"	Man as a worshipping agent, a servant of God or gods. ^[3]
<i>Homo ludens</i>	"playing man"	Friedrich Schiller 1795. Suggested by Dutch historian, cultural theorist and professor Johan Huizinga, in his book <i>Homo Ludens</i> . The characterization of human culture as essentially bearing the character of play.
<i>Homo sociologicus</i>	"sociological man"	parody term; the human as prone to sociology, Ralf Dahrendorf.
<i>Homo loquens</i>	"talking man"	man as the only animal capable of language, J. G. Herder 1772, J. F. Blumenbach 1779
<i>Homo loquax</i>	"chattering man"	parody variation of <i>Homo loquens</i> , used by Henri Bergson (1943), Tom Wolfe (2006), ^[4] also in <i>A Canticle for Leibowitz</i> (1960). ^[5]
<i>Homo necans</i>	"killing man"	Walter Burkert
<i>Homo demens</i>	"mad man"	man as the only being with irrational delusions. Edgar Morin 1975
<i>Homo ridens</i>	"laughing man"	G.B. Milner 1969
<i>Homo sentimentalis</i>	"sentimental man"	man born to a civilization of sentiment, who has raised feelings to a category of value; the human ability to empathize, but also to idealize emotions and make them servants of ideas. Milan Kundera in <i>Immortality</i> (1990), Eugene Halton in <i>Bereft of</i>

Name	Translation	Notes
		<i>Reason: On the Decline of Social Thought and Prospects for Its Renewal</i> (1995).
<i>Homo politicus</i>	"political man", "social man"	<i>zōon politikón, animal sociale</i> , after Aristotle
<i>Homo inermis</i>	"helpless man"	man as defenseless, unprotected, devoid of animal instincts. J. F. Blumenbach 1779, J. G. Herder 1784–1791, Arnold Gehlen 1940
<i>Homo creator</i>	"creator man"	human creativity, Michael Landmann 1955, W.E. Mühlmann 1962
<i>Homo pictor</i>	"depicting man", "man the artist"	human sense of aesthetics, Hans Jonas 1961
<i>Homo aestheticus</i>	"aesthetic man"	human sense of aesthetics, tendency to create and enjoy art, Ellen Dissanayake 1992
<i>Homo grammaticus</i>	"grammatical man"	human use of grammar, language, Frank Palmer 1971
<i>Homo imitans</i>	"imitating man"	human capability of learning and adapting by imitation, Andrew N. Meltzoff 1988, Jürgen Lethmate 1992
<i>Homo discens</i>	"learning man"	human capability to learn and adapt, Heinrich Roth, Theodor Wilhelm
<i>Homo educanus</i>	"to be educated"	human need of education before reaching maturity, Heinrich Roth 1966
<i>Homo investigans</i>	"investigating man"	human curiosity and capability to learn by deduction, Werner Luck 1976
<i>Homo excentricus</i>	"not self- centered"	human capability for objectivity, human self-reflection, theory of mind, Helmuth Plessner 1928
<i>Homo metaphysicus</i>	"metaphysical man"	Arthur Schopenhauer 1819
<i>Homo religiosus</i>	"religious man"	Alister Hardy
<i>Homo viator</i>	"pilgrim man"	man as on his way towards finding God, Gabriel Marcel 1945
<i>Homo patiens</i>	"suffering man"	human capability for suffering, Victor Frankl 1988
<i>Homo laborans</i>	"working man"	human capability for division of labour, specialization and expertise in craftsmanship and,

Name	Translation	Notes
		Theodor Litt 1948
<i>Animal laborans</i>	"laboring animal"	Hannah Arendt ^[2]
<i>Animal symbolicum</i>	"symbolizing animal"	use of symbols, Ernst Cassirer 1944
<i>Animal rationabile</i>	"animal capable of rationality"	Carl von Linné 1760, Immanuel Kant 1798
<i>Homo socius</i>	"social man"	man as a social being. Inherent to humans as long as they have not lived entirely in isolation. Peter Berger & Thomas Luckmann in <i>The Social Construction of Reality</i> (1966).
<i>Homo poetica</i>	"man the meaning maker"	what separates man from other animals is his unrelenting search for meaning and significance. From Ernest Becker, in <i>The Structure of Evil: "An Essay on the Unification of the Science of Man"</i> .
<i>Pan narrans</i>	"storytelling ape"	man not only as an intelligent species, but also as the only one who tells stories. From <i>The Science of Discworld II: The Globe</i> by Terry Pratchett, Ian Stewart and Jack Cohen
<i>Pan sapiens</i> or <i>Homo troglodytes</i>	"man the ape"	man as a member genus <i>Pan</i> .
<i>Homo mendax</i>	"lying man"	man with the ability to tell lies. Fernando Vallejo, Colombian writer
<i>Homo technologicus</i>	"technological man"	According to science historian Yves Gingras, the world in which we live is a product of human reason. It is the combination of technique and reason which gives birth to technology. <i>Homo sapiens</i> being <i>homo faber</i> , everything that surrounds him can only be artificial that is to say craftwork. In this precise sense, the human animal is necessarily counter-nature, anti-nature, the most paradoxical product of Nature. He has become, in sum, a <i>homo technologicus</i> . ^[6]
<i>Homo sanguinis</i>	"Bloody man"	A comment on human foreign relations and the increasing ability of man to wage war by anatomist W. M. Cobb in the <i>Journal of the National Medical Association</i> in 1969 and 1975. ^{[7][8]}

Una dintre cele mai noi specii – *homo tehnologicus* (Gingras 2005: on-line) – a generat apariția unei noi specii umane: *homo virtualis* (Jarmon 2010: on-line; Horga 2011: on-line):

Specia umană simte nevoia de virtualitate poate chiar mai mult nevoia de realitate, fapt care este asociat cu nevoia esențială de libertate a omului, cu tendința sa veșnică de a scăpa de limitele fizice definite de carnalitate și de modificare a lumii reale – Афанасьева: on-line),

numit și *homo digitalis* (Rivavelarde on-line; Ларионова on-line), *homo numericus* (site Homo numericus: on-line) *homo clickus* (site Homo clickus), *homo machinus*, *homo cyberneticus*, *homo hybridus* (Ludditus: on-line; Halbronn: on-line), *homo robotus* (site Robotus primus: on-line), *homo informaticus* – consumă informație (Байков 2007: on-line), termeni care nu se regăsesc în lista de mai sus. Cel mai curios însă ni se pare faptul că în rețeaua Internet se găsesc dacă nu cumva toate tipurile, atunci cele care îl reprezintă pe omul vorbitor în primul rând: *homo loquens* (vorbitor), *homo loquax* (care trăncănește, bârfește, „stă pe chat”), *homo mendax* (mincinos), *homo ridens* (care râde), *homo ludens* (care joacă și se joacă – foarte prezent în rețea în toate felurile), *homo creator*, *homo pictor*, *homo grammaticus*, *homo imitans* (imitator), *homo discens* (care învață), *homo educanus*, *homo investigans*, *homo viator* (pelerin, nomad, navigator – de astă dată în spațiul internetului), *homo narrans* etc. Omul modern „vorbește” parcă mai puțin cu gura, și tot mai mult cu textele culese la tastatura computerului (transformându-se în *homo digitalis*). El mai că nici nu mai vorbește – clichează: „Ochii și tastatura înlocuiesc gura”; „Clicko luego existo – Clichez, deci exist”. Întrucât însă nu apasă tastele la întâmplare, ci foarte riguros – el devine vorbitor și creator de hypertexte, care funcționează prin intermediul hyperlinkurilor – deci, *homo hypertextus* sau *hypertextualis* (navigând, am găsit și termenul în cauză, deși credeam că am putea fi originali cu ideea – pentru corectitudine dăm hyperlinkul necesar [Granatta: on-line]. Omul „hypertextual” este omul care comunică cu un anumit gen de „blocuri de-a gata” (hypertexte, imagini, icon-uri, sunete, butoane, adesea fără a mai reuși a le digera analitic și fără a le penetra semantic.

Specialiștii consideră că sunt incomparabil mai mari avantajele decât dezavantajele unei asemenea comunicări. Avantajele rețelelor de socializare, bunăoară, care recurg la serviciile hypertextului, sunt la fel de mari ca și dezavantajele. Avantaje: socializare puternică, stabilirea și restabilirea legăturilor personale, respectiv a comunicării; crearea pieței matrimoniale, promovarea personală, marketing de imagine, recunoașterea socială, creșterea popularității, crearea climatului pentru afaceri. Dezavantaje: vânzarea datelor identitare (personale), publicitatea agasantă, manipularea oamenilor, hărțuirea sexuală, escrocherismul online, degradarea personală, sentimentul de putere pe care îl dă poziția din fața tastaturii, starea de nesiguranță, de frustrare, narcisism, timiditate,

schizofrenie, sociopatie, superficialitate, obsesii sexuale, dependență de recunoașterea celorlalți, pierderea abilității de comunicare etc., etc. – toate fac parte din informație, din comunicare, din limbaj. Să nu uităm însă că hipertextul face parte din criza globală, e luptă, e dărâmare de viziuni, e revoluție în gândire și abordare. În exercițiul modest de completare a tabelului din Wikipedia cu șirul de noi specii umane, vom observa că, pe lângă multitudinea de calități, *homo hypertextus* reprezintă omul așezat în fața calculatorului, care face clic pe link, care adesea nici nu mai citește, ci doar vizualizează, sporind o gândire haotică, în dorința firească de ordonare, ghidată de linkuri, dar și dezorientată din cauza fluxului prea mare de informație, concentrată, dar și împrăștiată, amestecând valorile și nemaifiind capabil a le discerne, plagiator și creator deopotrivă. Este omul hypermodern, care își întrece continuu limitele, se autodistruge și renaște, trimițând în uitare (Eco 2009: 83-87) textul lui *homo sapiens*.

BIBLIOGRAFIE ȘI WEBOGRAFIE

- Cimpoi, M., 2002, „Luminile și umbrele limbajului”, în: *Sud-Est, Revistă de artă, cultură și civilizație*, 1/47; http://www.sud-est.md/numere/20020326/article_2/; Pagină consultată la data de 15.12.2011.
- Eco, Umberto, 2009, *De la arbore spre labirint. Studii istorice despre semn și interpretare*. Traducere de Ștefania Mincu. Iași, Polirom.
- Foucauld Michel, 1970, *The Order of Things* (New York,), p. 386 (apud Ihab Hassan, “Toward a Concept of Postmodernism” (From *The Postmodern Turn*, 1987); <http://www.mariabuszek.com/kcai/PoMoSeminar/Readings/HssnPoMo.pdf>; Pagină consultată la data de 11.11.2011.
- Gingras, Yves, 2005, *Éloge de l'homo techno-logicus*. Saint-Laurent, Québec, Les Éditions Fides.
- Granatta, Daniel, Busco un título para una conferencia, <http://www.gorditosybonitos.com/?p=5220>; Pagină consultată la data de 03.01.2012.
- Halbronn, Jacques. *L'homme machine: de l'homo astrologicus à l'homo linguisticus en passant par l'homo solaris*, http://www.grande-conjonction.org/contenu/@sommaire%2024/gc24_24_L-homme-machine-de-l-homo-astrologicus-a-l-homo-linguisticus-a-l-homo-solaris.html); Pagină consultată la data de 03.01.2012.
- Homo clickus*, <http://www.gorditosybonitos.com/?p=5220> (comentariu al textului); Pagină consultată la data de 03.01.2012.
- Homo hypertextus. Szkic o zmianach w świadomości*, http://kontrowersje.net/tresc/homo_hypertextus_szkic_o_zmianach_w_swiad_omosci; Pagină consultată la data de 03.01.2012.
- Homo numericus*, <http://www.homo-numericus.net/>; Pagină consultată la data de 03.01.2012.

- Homo Sapiens Ludditus, Homo Cyberneticus, Homo hybridus, and Homo Machinus*, <http://hyperstition.abstractdynamics.org/archives/006726.html>; Pagină consultată la data de 02.01.2012.
- Horga, Paul Luca, 2011, *O rasă ciudată: homo virtualis*, <http://pauyluca.wordpress.com/2011/05/20/o-rasa-ciudata-homo-virtualis/>; Pagină consultată la data de 07.01.12.
- Huizinga, Johan, 2007, *Homo Ludens*. Încercare de determinare a elementului ludic al culturii. Traducere din olandeză de H.R. Radian, București, Humanitas
- Jarmon, Leslie, 2010, *Homo Virtualis: Virtual Worlds, Learning, and an Ecology of Embodied Interaction*, The University of Texas at Austin, Volume 1, Issue 1, <http://www.igi-global.com/article/international-journal-virtual-personal-learning/39129>; Pagină consultată la data de 05.01.2012.
- Jaśtał, Jacek, Humanistyka w czasach Internetu, <http://www.tezeusz.pl/cms/tz/index.php?id=353> sau www.cyberforum.edu.pl/index.php3; Pagină consultată la data de 05.01.2012.
- List of alternative names for the human species, în: Wikipedia, http://en.wikipedia.org/wiki/List_of_alternative_names_for_the_human_species; Pagină consultată la data de 05.01.12.
- Mihalache, Adrian, 2001, *Navi-GÂND-ind. Introducere în ciber-cultură*. Societatea Culturală Noesis, <http://dc146.4shared.com/doc/aDdN56XS/preview.html>; Pagină consultată la data de 02.01.2012.
- Picq, Pascal, Sagart, Laurent, Dehaene, Ghislaine, Lestienne, Cécile, 2010, *Cea mai frumoasă istorie a limbajului*, Traducere de Luminița Brăileanu, București, Art.
- Rivavelarde, Bernardo, *Homo digitalis*, <http://www.homodigitalis.com/>; Pagină consultată la data de 07.01.2012.
- Robotus primus, http://www.humansfuture.org/future_post_human_futures.php.htm; Pagină consultată la data de 03.01.2012.
- Textos sobre l'hipertext. Hipertext – Cybertext. Proiectul Aura Digital, http://cv.uoc.edu/~04_999_01_u07/textoshipertext.html; Pagină consultată la data de 04.01.2012.
- Ungureanu, Elena, *Linkul și rostul – două concepte înrudite*, în: Analele Universității din Craiova. Seria Științe Filologice. Lingvistică. Universitatea din Craiova, in press.
- Афанасьева, В., *Homo Virtualis*, <http://www.proza.ru/2009/05/17/884>; Pagină consultată la data de 07.01.2012.
- Байков, Э., 2007, Информационные технологии в постиндустриальном обществе: перспективы развития http://www.i-u.ru/biblio/archive/baykov_inf/; Pagină consultată la data de 03.01.2012.
- Ларионова, Н.С., *Homo digitalis* как новый антропологический тип, http://www.isras.ru/abstract_bank/1208604187.pdf; Pagină consultată la data de 07.01.2012.

Малинецкий, Г.Г., 1998, От *homo sapiens* к *homo ludens*, în: Знание – сила, 1998, nr. 3; http://sins.xaos.ru/pdf/articles/articles_r007.pdf; Pagină consultată la data de 04.01.12.